

ԿԱՅՈՒՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐ ԼԵԶՎԱՍՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԻՉ

Բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում (այսուհետ՝ Ծրագիր)¹ հայերենի բարբառների բառապաշարի տարածքային տարբերություններին որոշակի տեղ է հատկացված, ինչը համեմատություններ կատարելու հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրողներին: Սակայն բառակազմական խնդիրներն այդ ծրագրում հարցման հատուկ առարկա չեն դարձել, թեև բառանվանողական նյութերի գրանցումներում կարելի է գտնել տեղեկություններ նաև բառակազմության վերաբերյալ: Բարեբախտաբար, բարբառագիտական մենագրություններում, ազգագրական-բանահյուսական ուսումնասիրություններում, հայ ժողովրդական հեքիաթներում առկա նյութերը հուսալի շտեմարան են հայերենի բարբառների բառակազմական իրողություններն ուսումնասիրելիս:

Մեր այս քննության շրջանակներում անդրադառնանք բառերի յուրօրինակ տեսակ կազմող *կայուն բառակապակցություններին*, որոնք անբաժանելի են՝ որպես մեկ բառիմաստ արտահայտող միասնություն և ունենալով անվանողական դեր՝ նախադասության մեջ հանդես են գալիս իբրև մեկ անդամ: Դրանք՝ առաջանում են հիմնականում շարահյուսական կապակցություններից բառերի՝ երկարատև միասին գործածվելու, պարբերաբար կրկնվելու հետևանքով՝ նպաստելով սերտ ու միասնական իմաստ արտահայտելուն և մեկ բառային միավորի վերածվելուն:

Ըստ իմաստային առանձնահատկությունների և ծագման՝ կայուն կապակցությունները լինում են բաղադրական և դարձվածային: Վերջիններս իրենց առաջացմամբ կապվում են խոսքի հետ. նախապես եղել են սովորական շարահյուսական կապակցություններ և հետագայում, գործածվելով փոխաբերաբար, աստիճանաբար վերածվել են ինքնուրույն բառակապակցության ու ստացել բառային իմաստ հենց այդ փոխաբերական նշանակությամբ՝ ձեռք բերելով բառին հատուկ անվանողական դեր²:

Քննության առնենք դարձվածային կայուն կապակցությունների մի քանի օրինակ՝ որպես բառանվանողական հետաքրքիր ձևեր հայերենի բարբառներում:

Քեսաբի բարբառի ուսումնասիրության մեջ նշվում է, որ դրանք առավելապես առնչվում են կենդանիների, բույսերի, բնության երևույթների անուններին: Այդ բարբառում հետաքրքիր բառանվանումներ կան երկնային մարմինների, համաստեղությունների և բնական երևույթների համար՝ հավանաբար, խոր հնադարից եկող: Ասենք, օրինակ՝ *եռօթթը աղբրտաք* կամ *կենկեօն* (կանգուն)

¹ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր, օ., 1977:

² Տե՛ս Հ.Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, օ., 1987, էջ 138:

կըշիեռք համաստեղությունների անունները կամ կենդանիների և բույսերի անվանումները՝ նկարագրորեն տվյալ առարկան կամ երևույթը ճանաչելի ու ընկալելի դարձնող: Այդ բարբառում **չաթալօկ էգիկ** ասում են ծիծեռնակին (երկճղի պոչիկով), իսկ, ասենք, կարիճին՝ **կուրկուր ագա** (կեռ պոչ): Պատկերավոր լեզվամտածողության առումով շատ հետաքրքիր են բուսանունները: Օրինակ՝ Քեսաբի Կարադուրան գյուղի խոսվածքով ցողունի վրա իջնող մազմզուկներով բույսը՝ **խուրուզը վարտեք** (աքլորի վարտիք) է կոչվում: Հետաքրքիր է, որ կլորիկ և մեջտեղում փոսիկ ունեցող ուտելի բույսն անվանում են **իրիսկընը պուրտ**՝ երեցկնոջ թմբլիկ փորին, հավանաբար, նմանեցնելով: Կա նաև՝ **մեքը դըմու՞կ** (մաքու դմակ) բուսանունը³: Ճիշտ այդպիսի նկարագրական արժեք ունի Արարատյան բարբառի խոսվածքներում խաղողի մի տեսակի անվանումը՝ **գառան դըմակ**:

15-րդ դարի մեծ բժշկապետ **Ամիրդովլաթ Ամասիացին** իր *<Անգհիտաց անպէտ>* աշխատության մեջ բուժիչ խոտաբույսերի լատիներեն և գրաբարով ավանդված անվանումից բացի նշում է նաև ժողովրդի խոսքում առավել գործածական անվանումները՝ նկարագրական եղանակով խոտաբույսը ճանաչելի դարձնող: Օրինակ՝ բորբոքային հիվանդություններ բուժող **անմոռուկ** բույսի համար նշում է ժողովրդին առավել հասկանալի՝ **մկան ականջ** բառակապակցությունը: Կամ , ասենք, **ուղտի լեզու**, **եզան լեզու** և այլն⁴:

Բանահյուսական նյութերը լայն հնարավորություն են տալիս հայտնաբերելու կայուն բառակապակցությունների եզակի օրինակներ: Ասենք, միայն Սասունի բարբառում կա **աղվիս խըրդուկ** – դեղին ծաղիկներով մի բույս (ասում են՝ աղվեսը խրտնում է դրանից):

Յուրօրինակ և ազգագրական այլ գոտիներում չհանդիպող բառակապակցություններ ենք գտել Մշո բարբառին նվիրված ուսումնասիրության մեջ օգտավոր ծված բանահյուսական նյութերում: Շատ հետաքրքիր է **անկընէգ ցորեն** բառակապակցությունը, որը նշանակում է՝ *անցյալ տարվա հնձից թափված ցորենի հատիկներից աճած ցորեն*՝ (*անկ-անկընէգ-ընկած*)⁵: Նույն ուսումնասիրության մեջ գտել ենք ինքնատիպ մի դարձված՝ **բ'ագ բ'ըռնել**, որ նշանակում է արևի կամ լուսնի (որևէ լուսատուի) խավարելը⁶: Այդ բառակապակցությունը մեզ հանդիպել է նաև Սասունի ժողովրդական խաղիկներում՝ **լուսնագըն բագ պըռնիրը** արտահայտության կազմում, և մեծ է գայթակղությունը այն բացատրելու այսպես՝ *լուսնի լույսը բակն է*

³ Տե՛ս **Յ. Չոլաքեան**, *Քեսապի բարբառը*, օ., 2009, էջ 187:

⁴ Տե՛ս **Ամիրդովլաթ Ամասիացի**, *Անգհիտաց անպէտ*, օ., 1992, էջ 15:

⁵ Տե՛ս **Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյան**, *Մշո բարբառը*, օ., 2009, էջ 184:

⁶ Տե՛ս Նույն տեղում:

բռնել: Սակայն **բակ** բառը բացակայում է նշված բարբառներում: Ճիշտ թարգմանությունն է՝ *լուսինը խավարել է:*

Ծագումնաբանական-գործառական ուսումնասիրության ժամանակ ի հայտ եկող բառանվանողական տարբերությունները բացի լեզվաբանական հետաքրքրությունից ունեն նաև պատմամշակութային արժեք, քանզի ներառում են բնության երևույթների մասին վաղնջական պատկերացումներ և հազարամյակների փորձով հաստատված աշխարհաճանաչողություն:

Վերոհիշյալ Ծրագրով հավաքչական աշխատանքներ կատարելիս նկատել ենք, որ բարբառախոսներն անմիջապես չեն կողմնորոշվում **Արև եղանակին բարակ անձրև** հասկացության՝ տվյալ խոսվածքում առկա համապատասխանությունը ներկայացնելիս (Ծրագրի 12-րդ կետի հարցումով): Այդ բառակապակցությունը թարգմանելիս բարբառախոսները գրեթե միշտ խնդրում են մեզ հուշել հենց այդ նպատակով Ծրագրում գետեղված ձևերը, ինչպես՝ *գիլածընուկ-գէլցըկնուկ-գէլցըռթել-կուլաշաղ... արևմաղ-արևցող* և այլն: Այդ դեպքում բարբառախոսներն արդեն մտաբերում են իրենց մեծերից լսած համարժեք ձևեր՝ հիմնականում կայուն բառակապակցություններով արտահայտված: Դժվար չէ նկատել, որ դրանք աղերսվում են այդ ոչ հաճախադեպ երևույթի մասին սերնդեսերունդ ավանդված ինչ-որ հավատալիքների հետ: Մշո բարբառի *Մկրագում, Քրդագում, Հացիկ, Բոստաքյանդ, Կոպ* գյուղերի խոսվածքները գրառելիս համատարած գրանցել ենք **զ'իլու հարսնիկ** բառակապակցությունը: Գործառում է նաև ածանցումով ձևը՝ **գէլցըռտուզ**: Օրինակ՝ **Գէլցըռտուզ մէ թալէծ:** *Բդաղ զ'իլու հարսնիկ է:*

Խութի գավառի Բիջունք գյուղի խոսվածքով բնության այդ երևույթը խրատաբանական ասույթի ձևով է ներկայանում.

Արեվօլ անձրեվ օր զ'իկը, զ'էլ սար գըցըռտը:

Բոստաքյանդ գյուղի խոսվածքով՝

Իմ ջ'օձօն կըսէր՝ հանդէ զ'էլ սար ցըռտէց:

Քանի որ ամառային անձրևը կարող էր ուղեկցվել նաև կայծակով, երեխաներին արգելում էին դուրս գալ տնից՝ պատճառաբանելով, թե դրսում գայլեր կան.

Հա'օ, դ'նու մէ'րտա, զ'իլու հարսնիկ է:

Վան-Վասպուրականի ազգագրական գոտու բանահյուսության մեջ առկա է արևով անձրևի ժամանակ մարդաշատ վայրերում գայլերի հայտնվելու մասին ակնարկող ասույթը՝ որպես շուտասելուկ.

Արեվօլ անձրեվ կուկէր,

Կելն ի շուկէն շուռ կու կեր:

Նմանատիպ ասացվածք կա նաև Մշո բարբառի ուսումնասիրության մեջ.

***Արեւոյ անձրեղ գ'իքա, գ'էլ ի շուգէն ժուռ գ'իքա*⁷:**

Անտիոքի բարբառախմբի Քեսաբի բարբառում շնագայլին **թէքէկ** են ասում, և վերոհիշյալ բառահոդվածի դիմաց այդ բարբառում գրանցել ենք **թէքէկին հարսնէկ** բառակապակցությունը:

Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառին և բանահյուսությանը նվիրված մենագրության մեջ Խոփայի խոսվածքում **ղյափօն հայսնիք** բառակապակցությունն է վկայված⁸:

Արևելյան խմբակցության բարբառներից Արարատյան բարբառի Աշտարակի խոսվածքը գրառելիս տարեց բարբառախոսը մեր հարցումին տվել է այսպիսի պատասխան.

Արեւլ յէղանագին անձրեղ անէր, պապս կասէր՝ էրէվըմ ա՝ ջելը սարը ցըռթէց:

Կարծում ենք՝ գայլի հետ կապված նկարագրական նմանատիպ բառանվանումները խարսխված են հնագույն հավատալիքների վրա: Աշխարհի ժողովուրդների առասպելաբանությանը նվիրված հատորներում հետաքրքիր նյութեր կան գայլի պաշտամունքի մասին: Թե դա ի՞նչ հավատալիք է և ինչու՞ է տարբեր ազգագրական գոտիների ասացվածքներում դրսևորվել, փորձել ենք պարզել գայլի պաշտամունքի մասին հանրագիտարանային նյութերից: Շատ ժողովուրդների հավատալիքներում գայլը երկակի արժեք ունի: Մի դեպքում գայլը տոտեմ է, նախնի և տվյալ ժողովրդի սկզբնավորման ակունքներում դրական դեր կատարած կենդանի (հիշենք Հռոմի հիմնադիր երկվորյակներին՝ Ռոմին ու Ռոմուլոսին իր կաթով մեծացրած գայլին) և մյուս դեպքում, ասենք, սկանդինավյան և սլավոնական ժողովուրդների հեքիաթներում՝ կերպարանափոխվող և մարդկանց մեծ վնաս պատճառող չարիք: Տարբեր ժողովուրդների բանահյուսության մեջ ամուսնության ծիսակարգերին բնորոշ հավատալիք կա, որ փեսան կամ թագավորը պիտի պահապաններով (ընկերներով) շրջապապատված լինի՝ չար ուժերի ազդեցությունից զերծ մնալու համար: Իբր փեսան կարող է վերափոխվել մարդագայլի: Սկանդինավյան ժողովուրդների հեքիաթներում այդ մարդագայլն իջնում է մարդաշատ վայր, ասենք, շուկա ու վնասում մարդկանց: Ռուսական հեքիաթներում էլ մարդագայլը կերպարանափոխվում է և մարդկանց մեջ զուգընկեր է փնտրում՝ շարունակելու համար իր սերունդը⁹:

Մեր կարծիքով՝ արևոյ անձրևի ժամանակ գայլի կերպարանափոխության և սերունդ տալու մասին հայ բարբառներում առայսօր գործառող բառանվանումներն ուղղակիորեն աղերսվում են դարերի խորքից եկող այդ հնագույն հավատալիքի հետ:

⁷ Տե՛ս **Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան**, *Մշո բարբառը*, օ., 1958, էջ 211:

⁸ Տե՛ս **Ս. Վարդանյան**, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը*, օղջ հրատ., 2009, էջ 80:

⁹ Տե՛ս *Мифы народов мира*, Москва, Советская энциклопедия, том 1, стр. 242:

Մարդկանց և ընտանի կենդանիների համար մեծ վտանգ ներկայացնող այդ գիշատչից պաշտպանվելու համար ստեղծվել են տարատեսակ հմայիլներ և *գելկապի աղոթքներ*: Կար հավատալիք, որ այդ անձրևը սարերում ծնող գազանի համար յուրատեսակ վարագույրի դեր է կատարում: Մարդագայլի կերպարանք կարող են ստանալ հատկապես չարաբարո մարդիկ՝ ըստ մեր նախնիների հավատալիքների:

Այն, որ այս բառակապակցությունը գրեթե համատարած է հայ բարբառներում, փաստում են նաև բանահյուսական նմուշները: Կայուն բառակապակցությամբ ներկայացող դարձվածքը նույն կազմով կամ անդամներից մեկի փոփոխակով հանդիպում է ազգագրական տարբեր գոտիներ ներկայացնող բանահյուսական նյութերում՝ ինքնին վկայելով ժողովրդի պատկերավոր լեզվամտածողության մասին:

Джемма Барнасян - Институт языка РА НАН - УСТОЙЧИВЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ОБРАЗНОГО МЫШЛЕНИЯ НАРОДА

Неопределенность чужда лингвистическому мышлению народа, и в диалектах есть словообразовательные формы и средства для того, чтобы сделать слово более узнаваемым, смысл слова - более воспринимаемым, для того, чтобы выразить смысловые оттенки, создавая прекрасные образцы иллюстративного мышления. Так как язык в первую очередь является языковым мышлением, не удивительно, что в словесном продукте разных народов часто выступают идентичные словообразовательные шаблоны – часто совпадая также в смысловом поле. Как известно, в течение исторических контактов заимствование иностранных слов обусловлено смысловыми и применяемыми оттенками. Кроме того, что разницы номинативных слов, обнаруживающиеся в результате генеалогически-функционального изучения, представляют лингвистический интерес, они также имеют историко-культурную ценность. Они могут также представить великолепный материал этнографам и историкам, так как они включают в себя представления о явлениях природы, исходящие с древних времен, самобытное мировосприятие и утвержденное опытом столетий миропознание.

Содержа в своей глубине генеалогические, семантические данные, во многих случаях из диалектических фактов перерастает в историю армянского языка, этнографию, существенные факты для психологической лингвистики и других научных категорий.